

Typisch Culemborgs!

Woonhuistypologie tot 1600

**Bachelorscriptie Kunstgeschiedenis
OWG Architectuurgeschiedenis**

Bjorn de Leeuw | 3213242

2 juli 2010

Inhoudsopgave

Dankbetuiging	2
Motivatie	2
Een korte geschiedenis van Culemborg	3
<i>Verstening</i>	4
<i>Economie</i>	5
Ontwikkelingen in het onderzoek	5
<i>Veldwerk</i>	6
Culemborgse ontwikkelingen	6
<i>Oudste huizen en bouwmateriaal</i>	7
<i>Hergebruik?</i>	7
<i>Culemborgse 'cameren'</i>	9
<i>Huizen aan de Markt</i>	9
<i>Na 1550</i>	10
<i>Kerk en status</i>	11
Conclusie	12
<i>Verder onderzoek</i>	14
Literatuur	15
<i>Artikelen</i>	15
Noten	16

BIJLAGEN

Huisbeschrijvingen	18
<i>Slotstraat 10</i>	18
<i>Everwijnstraat 3 - 9</i>	19
<i>Markt 1</i>	20
<i>Achterstraat 38</i>	21
<i>Grote Kerkstraat 11 + 11a</i>	22

Toelichting bij afbeeldingen	24
-------------------------------------	-----------

Afbeeldingen

Dankbetuiging

Het volgende onderzoek had niet plaats kunnen vinden zonder de hulp van dhr. Jan Smits, werkzaam bij de afdeling Stadsontwikkeling van de Gemeente Culemborg. Hij wees me de weg door de stadsarchieven en voorzag mij van essentieel en inspirerend materiaal. In aanvulling daarop bedank ik ook Jaap Borggreve van het Culeborgs historisch genootschap “A.W.K. Voet van Oudheusden,” alsook Yvonne Jakobs en Bert Blommers, die mij wezen op belangrijk bronmateriaal.

Tenslotte is dit alles uiteindelijk mogelijk gemaakt door de geestdrift van begeleidend docent Paul Rosenberg, die de historisch onderzoeker in mij deed ontwaken.

Motivatie

Dit onderzoek naar woonhuistypologie is ontsproten aan een spontane interesse in het Nederlandse woonhuis, zoals dat werd geïntroduceerd door de boekenserie *Huizen in Nederland* van R. Meischke. Het woonhuis is een monument van geschiedenis en kunst en huisvest niet alleen haar eigenaar of huurder, maar ook eeuwen aan informatie over de geschiedenis van bewoners, de sociale en politieke context en (voortschrijdende) bouwtechnische inzichten.¹ We vinden in huizen een esthetisch, technisch en historisch onderzoeksobject dat een praktische functie bekleedt en dus lang bewaard blijft (zij het in enigszins gemodificeerde vorm naar de mode van de tijd, maar ook dat draagt bij aan de historie van een pand). Stijlen en technieken die toegepast worden in woonhuizen zijn bovendien aanwijzingen voor verleden vormen van infrastructuur en invloeden. Zo kan een samenhang worden geduid tussen handelsrelaties en kunstuitingen. Ook de rol en perceptie van schoonheid wordt geaccentueerd in het ontwerp van huizen en gevels.

Het is juist dit esthetische aspect van het woonhuis, de schoonheid en het vakmanschap van de ontwerper, waar in de colleges architectuurgeschiedenis het accent op lijkt te liggen en waar ik graag van af wijk. Is het niet veel representatiever voor het spreekwoordelijk gemiddelde en interessanter om kleinere, minder statige huizen aan onderzoek te onderwerpen? Dit zijn immers de huizen die ‘gebruikt’ werden: er wordt in geleefd, gewoond en gewerkt. Ik heb me meermaals afgevraagd wat het praktisch nut is van 3 bouwlagige grachtenpanden met een breed maar vooral formeel ensemble aan ruimtes waarbinnen de feitelijke woonfunctie ondergesneeuwd lijkt te zijn door een

emfatische drang tot praalzucht van de rijke bewoner of eigenaar. Veel charmanter is de kleine stad, het volkse karakter van de gewone arbeider. Bovendien geeft dat een veel eerlijker en gebalanceerder beeld van het Nederlandse woonhuis. Daarnaast is het in een kleiner onderzoeksgebied relatief eenvoudig om het overzicht te bewaren en in plaats van de breedte de diepte in te gaan. De vele meters boeken die geschreven zijn over de talloze vakmensen en ontwerpers en de grotere Nederlandse steden ontmoedigen de kleine onderzoeker zoals ondergetekende, ook om die reden heb ik besloten het voor mijn eigen onderzoek het—letterlijk en figuurlijk—dicht bij huis te houden.

Alzo werd ik gegrepen door de charme van mijn eigen oude stad, Culemborg. Er is in mij altijd een sluimerende interesse geweest in alles dat oud is. De stad biedt verschillende invalshoeken in die ouderdom. In het volgende zal ik proberen om de stad en haar ouderdom interessanter te maken dan zij vooralsnog lijkt te zijn. Culemborg verdient een monumentaal gezicht, zeker sinds zij de laatste tijd slecht in het nieuws is geweest. Aan de hand van een vijftal Culemborgse huizen ga ik op zoek naar een bewogen bouwgeschiedenis en probeer ik de stad te plaatsen in de traditie zoals die wordt beschreven door R. Meischke in *Huizen in Nederland*.

Een korte geschiedenis van Culemborg

Culemborg is ontstaan als nederzetting bij het versterkte huis van heer Jan van Bosinchem (Beusichem) die het stuk land aldaar, aan de zuidoever van de Lek, verkreeg bij een ruil met de proost van Utrecht.² De huidige Markt was toen al de plaats waar goederen werden verhandeld die aangevoerd werden over wegen uit het westen en zuiden (respectievelijk de Prijsseweg en de Zandstraat) en het riviertje de Meer. De Markt lag iets ten zuiden van de eerste dijk, die nu de lijn Goilberdingerstraat – Kattenstraat – Slotstraat volgt.³

In 1318 verkrijgt de stad haar stadsrechten en wordt er onmiddellijk begonnen aan de ommuring van de oudste stadskern.⁴ Culemborg wordt een vrijstad en heeft een eigen rechtspraak.⁵ Dit leidt tot landelijke bekendheid als toevluchtsoord in tijden van persoonlijke nood.⁶ Naar het einde van de 14^e eeuw wordt deze stadskern uitgebreid met het Havenkwartier (ten noorden van de oude dijk, waardoor een nieuwe dijk om het Havenkwartier wordt geleid) en de Nieuwstad, waar boeren uit het westelijk gelegen buurtschap Goilberdingen worden gehuisvest, omdat zij wateroverlast

ondervinden door de aanleg van de Hollandse Waterlinie.⁷ Hieraan ontleent Culemborg haar bijnaam 'Driestad.' De Nieuwstad wordt aangelegd in de oksel van de Zandstraat (naar het zuiden) en de Prijssestraat (naar het westen). Hier wordt ook de Jeruzalemkapel gebouwd, waarvan nog een muurrestant is achtergebleven in de schuur van Zandstraat 23.⁸ Tegenwoordig is de Nieuwstad haar historische agrarische karakter zo goed als kwijt en wordt de wijk gedomineerd door nieuwbouw. Ook het oude stratenplan is verdwenen, afgezien van de hoofdaders Zandstraat en Prijssestraat. Bij de samenkomst van deze hoofdaders ligt de Varkensmarkt, ten zuiden van de enige nog resterende stadspoort van Culemborg: de Lanxmeerse Poort of, door de Nieuwstad ingesloten, Binnenpoort.

Het stadsplan zoals dat bestond in 1390 is in grote lijnen nog steeds de vorm van de oude stad zoals die er nu ligt. De Oude Stad, het verticale hart van de stad waar de Markt ook ligt, heeft een typisch stratenplan met voorstraat en achterstraten, die heden ten dage andere namen dragen maar nog dezelfde loop kennen.⁹ De doorgaande lijn Zandstraat – Markt – Tollenstraat – Havendijk – Veerweg herinnert nog altijd aan de oude route naar de rivier de Lek.

Verstening

Een bekend en berucht euvel van middeleeuwse steden zijn stadsbranden. Deze zijn Culemborg dan ook niet bespaard gebleven. Tussen 1422 en 1528 vatte de houten bebouwing meerdere malen vlam, parallel waaraan de verstening van de stad zich logischerwijs voltrok.¹⁰ De bakstenen voor de verstening werden gebakken in plaatselijke steenovens, uit rivierklei uit de uiterwaarden.¹¹ Het huidige natuurgebied de Steenwaard, aan de noordoever van de Lek, was zo'n klei-ontginningsgrond voor de steenbakkerij, behoorde tot de Heerlijkheid Culemborg.¹² De naam van het gebied herinnert nog aan haar oorspronkelijke functie. Tegenwoordig behoort de Steenwaard tot de gemeente Houten in de provincie Utrecht.

Het is rond 1550, na de definitieve verstening van Culemborg, waarop de oudste nog bestaande woonhuizen worden gedateerd, een enkele uitzondering daargelaten voor belangrijke gebouwen, muren en poorten. Deze 16^e eeuw is een goede tijd voor Culemborg, onder Vrouwe Elisabeth. Zij verricht veel goede werken voor de armen en behoevenden van Culemborg: ze sticht het Oude Mannen en Vrouwenhuis in het Havenkwartier, schiet de stad een bedrag voor om het nieuwe stadhuis te bekostigen en

laat van haar erfenis het Elisabeth Weeshuis bouwen, daar zij zelf altijd kinderloos is gebleven. Elisabeth sterft in 1555, waarna Culemborg door Karel V verheven wordt tot graafschap onder de latere beeldenstormer Floris van Pallandt.¹³

Economie

Rond 1600 geniet de stad groot aanzien door het statige kasteel dat rond 1350 aan de oostzijde werd gebouwd.¹⁴ Vanaf de Lek ligt dat in direct zicht. Dit kasteel is het derde stenen 'huys' van Culemborg, na het oorspronkelijke huis van Heer Jan (gelegen nabij de in 1609 aangelegde Ronde Haven) en het in de eerste helft van de 14^e eeuw in de stadsmuur verwerkte 'Nye Huys' van Heer Huibert II (die de titel Van Culemborg aanneemt) waarvan de sporen nog aanwezig zijn in de stadsmuur de tuin van het huidige weeshuis.¹⁵ Het kasteel staat symbool voor de welvarende middeleeuwse stad, en het verval met het bezet door de Spanjaarden in 1570, de Fransen in 1672 en de ruïneuze Duitse graafschappen die de stad erven. De Fransen betekenen de doodsteek voor het kasteel, dat in 1735 moet worden gesloopt.¹⁶ Parallel hieraan loopt het heen en weer geschuif van het beheer van de stad door de graven Van Waldeck en later Van Saksen. Financieel wanbeleid resulteert uiteindelijk in de verkoop aan het Kwartier van Nijmegen en de daaropvolgende schenking aan Willem IV.¹⁷ Economische bloei komt pas na 1868, met de aanleg van de spoorbrug voor de lijn Utrecht – Boxtel.¹⁸

Ontwikkelingen in het onderzoek

Op de lijst met rijksmonumenten in Culemborg staan ruim 40 objecten die stammen van rond 1600 en vroeger.¹⁹ Mijn specifieke interesse gaat uit naar deze periode wegens het Culemborgs welvaren vóór de Spanjaarden en de Fransen, omdat het de meest oorspronkelijke Culemborgse huizen oplevert in een tijd van vooruitgang. Deze panden zijn gebouwd in de periode van verstening, na de stadsbranden, en herinneren aan de middeleeuwse glorietijd van de stad. De status van vrijstad en de zelfvoorzienendheid doen een zelfstandigheid vermoeden die kan wijzen op een zekere stijl-armoede of het ontbreken van 'geleende' stijlelementen van elders. Lopende het onderzoek ontwikkelen zich dan ook de volgende vragen omtrent de Culemborgse laat-middeleeuwse huizen.

1. Hoe past Culemborg in de regionale traditie?
2. Wat is typerend voor het Culemborgse woonhuis?
3. In hoeverre is het verleden bewaard gebleven in het Culemborgse woonhuis?

Veldwerk

Primair veldwerk met aandacht voor gevels en steensoorten wijst uit dat de sierlijke, decoratieve stijlen die in de colleges ruim aan bod komen dun gezaaid zijn in Culemborg. Het ontbreken van natuursteen en de overvloed aan baksteen ondersteunen de veronderstelling dat Culemborg zichzelf van binnenuit heeft opgebouwd: met beperkte middelen, lokaal materiaal en naar lokale standaarden. De aanvoer van natuursteen voor het stadhuis, dat gebouwd werd door de door Antonie van Lalaing (de tweede echtgenoot van Elisabeth van Culemborg) aangetrokken bouwmeestersfamilie Keldermans, lijkt geen basis te hebben gelegd voor een natuursteen- of speklagentraditie.²⁰ De laat-gotiek van het stadhuis vindt nergens weerklank, op een enkel neo-huis na. Zo vinden we de op de stadhuisgevels aangebrachte overhoekse pinakel enkel terug op panden van latere datum of restauratie. Bovendien hoeven dergelijke elementen niet noodzakelijk afgekeken te zijn van het stadhuisontwerp, maar kan het ook voortkomen uit een algemenere tendens, getuige de verspreiding hiervan over het gehele rivierengebied.²¹

Dat het statige stadhuis, zelfs gevelsgewijs, geen adepten heeft opgeleverd in de stad illustreert de soberheid of eenvoud van de Culemborger. Afgezien van het stadhuis kent Culemborg geen sprekende voorbeelden van dergelijke uitbundige bouwstijlen naar de destijds heersende mode. We vinden één renaissancistische voorgevel aan de Markt (zie verderop) en na 1600 wordt er zo hier en daar gebouwd in 'Dordtse' stijl, met korbogen, vensterprofileringen en speklagen.²²

Culemborgse ontwikkelingen

Met het oog op woonhuistypologie van vóór 1600 lijkt er in Culemborg geen duidelijk verband te zijn met de landelijke traditie. Dit kan te wijten zijn aan de locatie van de stad. Handel over waterwegen verliep immers grotendeels over de grote rivieren via Dordrecht en Holland.²³ Culemborg kende geen grote haven of havenactiviteit. Slechts een klein aantal huizen aan de huidige Lange Havendijk heeft directe toegang tot de grachten, maar de ruimte is hier beperkt. Handel over de weg was voor Culemborg belangrijker, de centrale as van de stad wordt gevormd door landwegen. Hier kwamen boeren en handelaars uit omringende dorpen samen op de Markt.²⁴ Culemborg was geen stapelplaats, zoals Dordrecht, en had geen geografisch gunstige ligging voor

intensieve handel. Eventuele verbanden die gelegd kunnen worden tussen Culemborg en Zaltbommel of Vianen hebben geen onderlinge causale relatie, maar moeten worden gezocht in de grotere invloed van het stroomafwaartse Dordrecht en Holland.²⁵

In 1608 wordt voorgenomen om Culemborg beter te ontsluiten op de handelsroute Amsterdam – Den Bosch, door de aanleg van een kanaal. Dordrecht vreest echter inkomstenderving door deze kortere route en oefent druk uit op Graaf Floris II om het kanaal ongegraven te laten.²⁶ De Ronde Haven wordt wel aangelegd, op de plek van de ‘*cule*’ waar Culemborg haar naam aan dankt, maar vindt geen aansluiting op een doorgaande waterweg naar Zaltbommel.²⁷ Culemborg blijft klein en verstoken van intensieve handelscontacten en stijlinvloeden.

Oudste huizen en bouwmateriaal

Twee huizen in Culemborg zijn aantoonbaar 15e eeuws: het Drostehuis aan de Slotstraat 10 (en oorspronkelijk tevens nummer 12) en de Caffagne aan de Everwijnstraat 3 – 9.

Het Drostehuis werd gebouwd voor de drost, de plaatsvervanger van de Heer van Culemborg bij diens afwezigheid. Leenakteboeken schrijven vanaf 1462 over Sweder van Culemborg als drost. Zijn functie en bewoning van het pand worden bevestigd door een recentelijk aangetroffen schildering in het huis.²⁸ De status van het huis wordt benadrukt op de vogelvluchtkaart van Culemborg door Joan Blaeu uit 1649.²⁹ Hierop is het huis buitenproportioneel groot afgebeeld. Op deze kaart is eveneens te zien dat het huis een eigen toegang tot het kasteel had, via de tuin. Het huis is opgetrokken uit groot formaat bakstenen, uit lokale ovens of verworven middels het opleggen van steenboeten aan wetsovertreders.³⁰ Op basis van de status van het huis mag aangenomen worden dat er gepaste zorg is besteed aan de bouw. Het verschil blijkt uit vergelijking met het naastgelegen pand, Slotstraat 8, waarbij de oostelijke muur het verschil in metselwerk verduidelijkt.³¹ Tussen Slotstraat 8 en 10 bevindt zich een wandelgang die de Ridderstraat aansluit op de Havendijk. Slotstraat 8 moet uit ongeveer dezelfde periode stammen als het Drostehuis maar is uit minder fraai materiaal opgetrokken.

Hergebruik?

Opmerkelijk aan Slotstraat 8 zijn de in de diepte gelegde moerbalken, waarmee de langste overspanning wordt gedragen.³² Dit is a-typisch voor het Nederlandse woonhuis

en kan twee dingen betekenen: het diephuis was oorspronkelijk deel van een breder dwarshuis of de moerbalk was niet primair bedoeld voor de bouw van dit huis. Het gebruik van 'tweedehands' materiaal zou niet verwonderlijk zijn, aangezien bouw materiaal nooit zomaar werd weggegooid, zeker niet in een tijd van verstening. De noodzaak van het bouwen zorgt voor minder kritisch materiaalbeleid. Een tweede voorbeeld van zo'n diepe balk is het huis Zandstraat 23, waar bovendien in de schuur achter het huis zowel een muurrestant van de Jeruzalemkapel te vinden is als een als moerbint aangewende oude molenwiek. Dendrochronologisch onderzoek moet uitwijzen of deze oorspronkelijk aan de oude Buitenmolen (de molen buiten de Oude Stad) op het huidige 't Jach kan hebben behoord.³³

Een aanwijzing voor hergebruik van baksteen zijn de stadsmuren en -poorten. Aan het eind van de 14e eeuw worden in Culemborg diverse steenboeten opgelegd aan overtreders van de plaatselijke wet.³⁴ Dit wijst op een nood aan baksteen voor de stad, voor de bouw van muren, poorten of het kasteel, ondanks de gemeentelijke steenovens. Niet alleen de bouw leidt tot beschikbaarheid van steen, maar juist ook het verval ervan. Er worden stenen uit de stadsmuur gestolen en de stenen van de inmiddels gesloopte poorten en het kasteel moeten ook een tweede leven hebben gekregen in nieuwe gebouwen of bij verstening van oudere houten huizen. Ook worden in 1425 stenen uit het vervallen Nye Huys gehaald om straten mee te plaveien.³⁵

Afwezigheid van natuursteen, met uitzondering van het stadhuis, ondersteunt de veronderstelling dat het bouw materiaal voornamelijk regionaal gewonnen werd. Het door de Rombout II Keldermans ontworpen stadhuis werd waarschijnlijk aangevoerd vanuit de steenhouwerijen in het huidige België, kant en klaar op maat bewerkt.³⁶ De Keldermansen stonden aan het begin van de georganiseerde steenbouw. Hun materiaal werd vanuit de Zuidelijke Nederlanden (het huidige België) via Dordrecht verscheept. De 'Dordtse' stijl waar Meischke over spreekt, en die we terugzien tot in Grave, moet via deze wegen zijn verspreid.³⁷ Toch zien we van stijlmigratie in Culemborg tot 1600 niks terug.

Houten draagbalken worden ondersteund door bakstenen bouwmuren. Van vakwerk is in Culemborg geen sprake. Wel wordt bijvoorbeeld bij het Drostehuis de tweede bouwlaag ondersteund door houten gebinten, die uiteindelijk de kap dragen.³⁸ De onderste bouwlaag is echter volledig opgetrokken uit baksteen. Ook zien we aan de voorgevel van het huis Slotstraat 2^a een overkraging in pleisterwerk, steunend op

consoles en een origineel houten kruiskozijn op de begane grond. De overkraging suggereert verstening van een oorspronkelijk houten voorgevel zoals die ook ooit aanwezig was aan de westzijde van de Binnenpoort.³⁹

Culemborgse ‘cameren’

Aan de Everwijnstraat 3 – 9, wat vroeger een achterstraat was, staat een fors dwarshuis met 4 ingangen. Dit huis bood in vroeger tijden huisvesting aan armlastige ouderen en was bekend onder de naam Caffagne. Een koopakte van 1480 bewijst het bestaan van het pand al.⁴⁰ De zogeheten Begijnenbrand kan in 1532 het toenmalige huis hebben doen afbranden, waarna het in versteende vorm is teruggebouwd, waarmee het huis stamt van vóór het stadhuis.⁴¹ In 1549 werd het huis overgedragen aan de ‘Poth,’ een instelling die zorg voor behoeftigen bood.⁴² Het dwarshuis is in de breedte opgedeeld geweest in 4 kleine woningen met tuintje voor “*Roomsche armen.*”⁴³ De voorgevel is voorzien van 3 bakstenen kruiskozijsen en een kleine, stenen driepas waarvan de functie of herkomst onduidelijk is.⁴⁴ Het is een a-typisch element dat in geen enkele andere Culemborgse gevel terug te vinden is. Het huis is gevat tussen trapgevels met een zadeldak, maar in vroeger tijden was dat een schilddak.⁴⁵ De decoratieve houten bovendorpels met peerkraalmotief zijn van later datum en gebaseerd op de peerkralen die in de balklagen van het huis zijn aangetroffen. Gezien het achterperceel en dwarse ligging is het niet ondenkbaar dat dit huis vóór 1549 een agrarische functie had, ter ondersteuning van het naastgelegen klooster Mariëncroon.⁴⁶ Als één van de oudste panden van Culemborg lijkt de Caffagne te wijzen op een vroege stadsboerderij en/of dwarshuistraditie in de achterstraten.

Huizen aan de Markt

Het stadhuis, dat tussen 1534 en 1539 naar plannen van Rombout II Keldermans werd gebouwd, had een stilistisch ankerpunt in de Culemborgse (markt)woonhuistypologie kunnen zijn.⁴⁷ Het pand is, in lijn met de laatgotische mode, opgetrokken als een groot woonhuis aan de noordzijde van de Markt. Het staat prominent op de voornaamste zichtlocatie van de binnenstad, met aan het andere uiteinde de 14^e eeuwse Binnenpoort.⁴⁸ Door deze poort hebben bezoekers direct zicht op de verticale zuidgevel met arduinen bordestrap van het stadhuis. De twee gebouwen delen ook een bolvormige spits. Ondanks het ongetwijfeld indrukwekkende nieuwe stadhuis blijft stilistisch leentjebuurt met betrekking tot woonhuisgevels uit.

Halverwege de 16e eeuw staan er wel twee huizen aan de Markt in typisch renaissancistische gevelstijl, waarvan er nog één bestaat.⁴⁹ Meischke beschrijft dit type gevel als een experiment met ‘antieke’ vormgeving, waarbij sierstukken worden aangebracht.⁵⁰ Één van deze huizen, Markt 11, behoorde in 1549 toe aan Engbert van Keyzersweert, een Culemborgse wijnhandelaar met connecties in Frankrijk. Hij zal het initiatief hebben genomen voor de sierlijke gevel als tegengeluid richting het stadhuis, ter ondersteuning van zijn maatschappelijke status als leverancier van wijn aan de raden en edellieden van het kasteel.⁵¹ Markt 11 had oorspronkelijk een wagengang aan de noordzijde, die later is dichtgebouwd, en waardoor bewoners van de achtergelegen panden hun huis konden bereiken.⁵² In de loop der jaren zijn die huizen aangekocht. Een dergelijke gang, die een osendrop-effect kan hebben gehad, zien we ook tussen Markt 42 en 44.

Met het oog op de bedrijvigheid op en rond de Markt fungeert het huis Markt 44 als prototype voor het Culemborgse markthuis: een diephuis met twee bouwlagen, waarvan de onderste dienst doet als winkel of bedrijf en de laag erboven het woongedeelte herbergt.⁵³ Onder de kap, op de zolder, vindt kleinschalige opslag plaats. Dit laat zich geenszins vergelijken met de middeleeuwse pakhuizen als in Gorinchem, Dordrecht en Amsterdam. Pas in de 19^e eeuw worden huizen als pakhuis heringericht voor de dan bloeiende tabaksindustrie.

Na 1550

Al in 1555, kort na de voltooiing van het stadhuis in 1549, wordt er melding gemaakt van het huis Achterstraat 38 (in moderne nummering), op de ‘scherpe hoek’ met de Binnenmolenstraat. Dit is het latere Jan van Riebeeckhuis, in de volksmond ‘*de Fonteyn*’ genoemd. Van Riebeeck, stichter van de Kaapkolonie, werd hier geboren. De moderne oost- en tevens voorgevel van het huis, met korbogen over 4 lagen en een trapgevel in iets kleinere steen dan de oudere noordgevel, doet modificaties bij restauratie vermoeden. Dat wordt bevestigd door foto’s uit het begin van de 20^e eeuw. Destijds was er geen trapgevel maar een schilddak en waren er slechts korbogen op de eerste verdieping en sporen van afgebikte bogen op de begane grond. Hoeveel, wat en waarom er daarvoor aan aanpassingen is gepleegd is onbekend. Dit sluit aan op de derde onderzoeksvraag en benadrukt de moeilijkheden bij het historisch onderzoek naar het Culemborgse huis. Architect C.W. Royaards heeft bij restauratie in de jaren ’60 tot deze gevel besloten op basis van de geschiedenis van het pand en de sporen die ervan

resterden.⁵⁴ De oostgevel is dus relatief nieuw, ondanks de 16^e eeuwse stijlelementen. De noordgevel, waar in vroeger tijden een deur heeft gezeten en wat dus waarschijnlijk de voorgevel is geweest (wat betekent dat het oorspronkelijk een dwarshuis was), is opgetrokken uit grotere en dus oudere bakstenen. Het huis zal in de 16^e eeuw een agrarische functie hebben gehad en zou in de 17^e eeuw zijn verhoogd, waarna de ingang is verplaatst naar de oostgevel en het huis niet langer agrarisch nut diende.⁵⁵ Wellicht is toen ook het naastgelegen pand gebouwd. P.J.W. Beltjes schrijft in een artikel uit 1967 over *“vroeg-17^e eeuwse geveltjes,”* wat zou betekenen dat met het opschuiven van de ingang de oostgevel in zijn geheel is gewijzigd, conform de heersende ‘Dordtse’ mode.⁵⁶ In de oude noordgevel vinden we een dichtgemetselde kaarsennis die een onduidelijke functie heeft gehad. In het achterhuis vinden we een keukentje met oude plavuizen en een moerbalklaag met peerkraal. Van hier is een toegang tot de overwelfde kelder, die met een klein venster uitkomt op de Binnenmolenstraat. Boven de kelder bevindt zich een opkamer. Opvallend is dat de westgevel bijzonder nauwkeurig en regelmatig is gemetseld, wat waarschijnlijk bij de restauratie is gebeurd.

De korfbogen bewijzen de 17^e eeuwse aanpassingen in het pand. In Zaltbommel, waar dergelijke bogen worden gesignaleerd aan bijvoorbeeld de Oenselsestraat en de Gasthuisstraat, dateren deze zonder uitzondering uit de 17^e eeuw. Ook in Culemborg vinden we meer voorbeelden van korfbogen en geprofileerde vensters (Binnenpoort 6, Zandstraat 9 en 23), maar ook die dateren van ná 1600. Wat nog resteert van het 16^e eeuwse huis is de noordgevel met verleden deur, wat aantoont dat het een dwarshuis was. Een soortgelijke opzet vinden we bij huizen aan de Goilberdingerstraat, die na een brand in 1515 versteenden.⁵⁷ Ook aan de achterstraten stonden veel dwarshuizen met perceelgrond achter het huis, alsook bij een enkel huis aan de Markt.⁵⁸ Dwarshuizen herinneren aan de de oudste agrarische stenen kern van Culemborg.

Kerk en status

Ten slotte is er Grote Kerkstraat 11 (tegenwoordig 11 en 11a, voordien 11 en 13). Dit betreft een dwarshuis met speklagen en twee kleine deurportalen. In 1984 werd het huis gerestaureerd en teruggebracht in de staat die het vermoedelijk had in 1553, het jaar vermeld in een zeldzame spitsbogige gevelsteen, toen er waarschijnlijk herstel of wijziging heeft plaatsgevonden van de gevel. De restauratie heeft de fysieke opsplitsing van de gevel ongedaan gemaakt en heeft de oorspronkelijke gevelstijl doorgetrokken over het geheel.⁵⁹ Wel zijn het twee adressen gebleven. Waarschijnlijk is het huis ouder

dan de gevelsteen vermeldt, en gaat het terug tot 1421.⁶⁰ Het huis is opgetrokken uit grote baksteen en is in Culemborg een vroeg speklagig unicum. Overige spekhuisen stammen van ná 1600 (dit betreft de panden in 'Dordtse' stijl). Het kan zijn dat de Culemborgse deken Johan van Schoonhoven, die bij zijn benoeming het huis betrok, een tegengeluid heeft willen geven aan het nieuwe stadhuis.⁶¹ We schrijven 1553, tussen Luther's 95 stellingen en de Beeldenstorm in. Dat de deken belangrijk was is wel te zien aan de opzet van het huis: het is een breed dwarshuis met achterhuis. Het huis is echter niet hoog. De tweede bouwlaag ontbreekt, er is enkel een dwarse kap tussen de trapgevels. Hierin is een vergelijking te maken met het pand Achterstraat 38, dat oorspronkelijk eveneens een één laag hoog dwarshuis moet zijn geweest.⁶² Opvallend zijn de kleine deurportalen, gelijk Everwijnstraat 3 – 9. Een kleinere opening betekent minder druk op de draagbalk in het deurportaal. Bij gebrek aan een natuurstenen bovendorpel moest de overspanning klein zijn. Bij Everwijnstraat 3 – 9 zien we houten bovendorpels met peerkralen gedecoreerd en in Vianen zien we op de hoek Voorstraat – Korte Kerkstraat houten draagbalken boven vensters en deurportaal (hoewel daar volop natuursteen is toegepast in bijvoorbeeld het stadhuis).

Conclusie

Over het algemeen is er weinig decoratie of opsmuk te vinden aan de gevels van de 16e eeuwse Culemborgse huizen, de pracht en praal van het laat-gotische stadhuis ten spijt. De stijlelementen die er zijn en die sporadisch terugkeren blijven beperkt tot pinakels en korfbogen, maar verbanden zijn speculatief. Bouwtechnisch beantwoorden de huizen aan de belangrijkste verwachtingen: de bouwmuren zijn opgetrokken uit (lokaal gewonnen) baksteen en de dragende houtconstructies bestaan uit samengestelde balklagen met sleutelstukken en peerkralen. In een enkel geval ligt de moerbalk over de langste overspanning, of is er zelfs 'vreemd' materiaal gebruikt om de overspanning te maken. Samen met de soms wat slordig aandoende metselverbanden in de bouwmuren (wat afwezigheid van planmatigheid suggereert) geeft dit Culemborg een charmant gezicht. Het maakt van de stad een organisch aandoend geheel van stenen aangroeisels, zoals bij de Binnenpoort aan de Marktzijde, waar een huis uit de poort lijkt te groeien. De wildgroei van baksteen in de oude stadsmuren bij de parkeerplaats 't Jach benadrukken de ouderdom van de stad. De metselwerken zijn de rimpels in het oude gezicht van de stad, van binnenuit opgebouwd en vergroeid in een bakstenen knoop met een rijke en bewogen geschiedenis.

Wat echter duidelijk is gebleken uit de afwezigheid van statige bouwplannen van laat-middeleeuwse huizen is de spontaniteit van het huis en de bescheidenheid van haar bewoner. In tegenstelling tot de uitlegplannen van Leiden en Amsterdam met perceelhandel en bouwmeesterontwerpen voor rijke kooplieden en edellieden worden de kleine houten huizen op de Culemborgse Markt langzamerhand vervangen door stenen huizen, waarbij als enige harde regels de perceelbreedte en de beschikbaarheid van materiaal gelden. Hierbij is het bakstenen diephuis het dominante type. De huizen zijn niet erg groot of hoog, grotendeels opgetrokken uit lokaal gebakken of verworven materiaal (met sporadisch een enkel accent in mergelsteen of zandsteen, vooral in jongere huizen) en voorzien van samengestelde balklagen, waarbij soms een bruikbare tweedehands balk op de meest praktische manier wordt toegepast en in de diepte wordt gelegd.

Een tweede huistype dat in Culemborg vaker terugkeert is het eveneens bakstenen dwarshuis met een oorspronkelijk agrarische functie. Deze huizen staan dwars aan de straat om een groot perceel te dekken achter het huis. Vooral in de Nieuwstad, waarvan het agrarische karakter bekend is, huisvesten zich veel boeren uit de polder. Ook aan de Goilberdingerstraat vinden we veel dwarshuizen en zo hier en daar een opkamer. Dit wijst op het agrarische karakter van de omgeving en de stad als veilige haven voor ontheemde Goilberdinger boeren. Deze vestigen zich in de Nieuwstad of aan de achterstraten en de oude dijken, terwijl aan de Markt de rijkere kooplieden en ambachtslieden huizen bouwen om dichtbij het spreekwoordelijke vuur te zitten. Rond de 17^e eeuw raakt het agrarische karakter echter op de achtergrond en worden huizen heringericht en aangepast. Dit kan verband houden met het voornemen de handelspositie van de stad te versterken, wat echter nooit volledig tot ontwikkeling is gekomen. De stad valt aldus uiteen in een bescheiden handelsoord op de Markt met wat agrarische activiteit eromheen.

Alle huizen hebben hun ingang direct aan de straat, zelfs het Drostehuis. Er was simpelweg geen ruimte in de vollopende plattelandstad om ruime erven op te zetten. De open perceelgronden lagen achter de huizen en dienden agrarisch nut. Sommige huizen vertonen creatief verwerkte afbraaksteen in de bouwmuren, al dan niet aangebracht bij verbouwing of restauratie. Dit is te zien aan de grote variatie in formaat en metselverband. De noodzaak tot bouwen, wonen en werken blijkt uit het enigszins rommelige karakter van het Culemborgse stadsgezicht tot 1600.

Verder onderzoek

Er valt nog veel te ontdekken over Culeborgse huizen. Wie zijn bijvoorbeeld de opdrachtgevers geweest? Waardoor hebben ze zich laten inspireren? Waar haalden ze hun materiaal en wie verzorgde de bouw? Was het de toekomstige bewoner zelf of waren er plaatselijke bouwmeesters werkzaam? Was er een stadsarchitect of iemand met verstand van zaken? De zoektocht naar inspiratie is sturend geweest bij de poging de sprekende Culeborgse typologie bloot te leggen. Er is echter nog genoeg dat onderbelicht is gebleven. Denk daarbij aan het binnen- en metselwerk van andere oude panden als Goilberdingerstraat 6, met een bijzonder oud ogende oostgevel; Oude Vismarkt 6, met oude trapgevels maar opgegaan in een appartementencomplex dat zijn oude perceeldiepte nog bezit; Slotstraat 2a, dat oorspronkelijk het achterste deel vormde van Tollenstraat 1, en dus waarschijnlijk ook een diepe moerbalk heeft liggen en bovendien opvalt door een overkragende eerste verdieping; de huizen aan de Markt, die wellicht aaneengeschakeld zijn in balklagen; Binnenpoort 2 en 2a en hun relatie met de Lanxmeerpoort en bijvoorbeeld Ridderstraat 21 waar een muur met steunbeer naast staat wat een perceel van de Marktzijde lijkt af te scherm. Van teveel huizen is niet bekend hoe oud ze werkelijk zijn. Wellicht kan dendrochronologisch onderzoek van balklagen dat inzichtelijk maken en het historisch Culeborg nader blootgeleggen. Helaas zijn de bronnen summier, wat een nadeel is van het gebrek aan planmatigheid in de stadsontwikkeling. Maar anderzijds geeft die spontaniteit Culeborg juist karakter.

Literatuur

Bartels, L. (ed.), *Historische Canon van Culemborg*. Barneveld, 2009.

de Beaufort, René François Paul en Herma van den Berg. *De Nederlandsche monumenten van geschiedenis en kunst, dl. III: De Betuwe benevens o.m. de graafschappen Buren en Culemborg*. Den Haag, 1968.

Beltjes, P.J.W. en P.W. Schipper. *Culemborg, beeld van een stad*. Culemborg, 1988.

Bureau Voorlichting/Huisvesting Culemborg (ed.). *Behoud van het verleden. 10 jaar restaureren in Culemborg*. Culemborg, 1987.

Hollestelle, J. *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*. Assen, 1961.

Janse, Herman en Dirk Jan de Vries. *Werk en merk van de steenhouwer : het steenhouwersambacht in de Nederlanden voor 1800*. Zwolle, 1991.

Meischke, R. *Het Nederlandse woonhuis van 1300 - 1800*. Haarlem, 1969.

Meischke, R., H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg. *Huizen in Nederland IV : Urecht, Noord-Brabant en de oostelijke provincies*. Zwolle, 2000.

Mosselveld, J.H. van (ed.). *Keldermans: Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*. Den Haag, 1987.

Prins-Meijer, J.A. en W. Prins. *Culemborg bespied*. Amsterdam, 2003.

Tussenbroek, Gabi van. "Bouwen voor stad en land : overzicht van het handelsnetwerk van de aannemersfamilie Van Neurenberg in de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden (1480-1640)." Proefschrift, Universiteit Utrecht, 2001.

Artikelen

Beltjes, P.J.W. "Waar ontdekkingsreizigers in en uit liepen. Het huis De Fonteyn in de Achterstraat." *Voetnoot* 5/6 (1991): 12 - 16.

Blommers, B. "Restauratie geslaagd, monument verdwenen?" *Voetnoot* 1 (1987): 36 - 37.

Keizer, Addie. "De dekenij. Curriculum vitae cum annexis." *Voetnoot* 1 (1987): 39 - 44.

Prins-Schimmel, M.A. "Het stadhoudershuis te Culemborg." *Jaarverslag Ver. Hendrik de Keyser* (1984): 18 - 40.

Renes, J. "Historisch Culemborg in vogelvlucht." *Voetnoot* 3 (1989): 14 - 19.

Noten

- ¹ Zie voor een goed gedocumenteerd voorbeeld Markt 11 en 13 (Prins-Meijer 2003).
- ² de Beaufort 1968, 143; Beltjes 1988, 9.
- ³ Zie afbeelding 4.
- ⁴ Beltjes 1988, 160.
- ⁵ Bartels 2009, 30 – 31.
- ⁶ Zo vluchtte de Zweed Johan Diederick de Mortagne in 1664 met de door hem geschaakte Catharina van Orlans naar Culemborg. Onder druk van de Staten van Holland gaf de graaf echter toe aan uitlevering. Doch, De Mortagne wist te ontvluchten, verkleed als melkmeid. (de Beaufort 1968, 145; Bartels 2009, 60 – 61). Ook luidt een oud spreekwoord ‘Naar Kuylenburg gaan...,’ wat betekent dat men zich onttrekt aan zijn verantwoordelijkheden.
- ⁷ Bureau Voorlichting/Huisvesting 1987, 14; zie afbeelding 3.
- ⁸ Zie afbeelding 24.
- ⁹ De westelijke achterstraat takt bij de ‘scherpe hoek,’ net onder de Havenpoort, af van de havenroute in de Achterstraat en gaat over in de Herenstraat en de Everwijnstraat. De oostelijke achterstraat leidt langs de huidige Lange Meent, langs het Drostehuis overgaand op de Ridderstraat uitlopend naar de Grote Kerkstraat. In vroeger tijden liep deze achterstraat dood in de zuidoosthoek van de stad, waar tegenwoordig het nieuwe stadhuis is gevestigd.
- ¹⁰ Prins-Meijer 2003, 33; de Beaufort 1968, 146-147.
- ¹¹ Hollestelle 1961, 143.
- ¹² Zie afbeelding 7.
- ¹³ De Beaufort 1968, 144.
- ¹⁴ Beltjes 1988, 117.
- ¹⁵ de Beaufort 1968, 156.
- ¹⁶ Beltjes 1988, 123.
- ¹⁷ de Beaufort 1968, 145.
- ¹⁸ Prins-Meijer 2003, 49-50; de Beaufort 1968, 145-146.
- ¹⁹ Zie afbeelding 2.
- ²⁰ Van Mosselveld 1987, 99.
- ²¹ Meischke 2000, 115 – 125.
- ²² Meischke 2000, 119 – 120.
- ²³ Zie afbeelding 25.
- ²⁴ Bartels 2009, 28 – 29.
- ²⁵ Zie afbeelding 25.
- ²⁶ Bartels 2009, 54 – 55.
- ²⁷ Deze ‘*cule*’ was een zogeheten wiel, een uitgespoelde kuil die ontstaat bij een dijkdoorbraak.
- ²⁸ de Beaufort 1968, 210.
- ²⁹ Zie afbeelding 6.
- ³⁰ Hollestelle 1961, 137.
- ³¹ Zie afbeelding 23.
- ³² Meischke 2000, 343.
- ³³ Zie afbeelding 6.
- ³⁴ Hollestelle 1961, 137.
- ³⁵ Beltjes 1988, 19.

- ³⁶ Meischke 2000, 70 – 71.
- ³⁷ Zie afbeelding 25; Meischke 2000, 119.
- ³⁸ Meischke 2000, 352.
- ³⁹ Zie afbeelding 21.
- ⁴⁰ De Beaufort 1968, 206.
- ⁴¹ De Beaufort 1968, 206.
- ⁴² Bartels 2009, 34 – 35.
- ⁴³ de Beaufort 1968, 206.
- ⁴⁴ Zie afbeelding 12.
- ⁴⁵ Zie afbeelding 10.
- ⁴⁶ De Beaufort 1968, 202.
- ⁴⁷ Mosselveld, van 1987, 99.
- ⁴⁸ De Beaufort 1968, 158.
- ⁴⁹ Zie afbeelding 13.
- ⁵⁰ Meischke 2000, 90.
- ⁵¹ Prins-Meijer 2003, 39.
- ⁵² Prins-Meijer 2003, 54.
- ⁵³ Opmerkelijk is dat in het in opzet gelijkende en nabijgelegen Vianen vrij veel dwarshuizen aan de Voorstraat staan. Ook daar zijn enkele huizen met een ‘diepe balk’ te vinden. Zie tevens afbeelding 14.
- ⁵⁴ “Van Riebeeckhuis wordt hersteld.” *BOUW* 19:27 (1964), 981.
- ⁵⁵ de Beaufort 1968, 205.
- ⁵⁶ Beltjes 1991, 12.
- ⁵⁷ Bureau Voorlichting/Huisvesting Culemborg 1987, 33.
- ⁵⁸ Zie afbeelding 6.
- ⁵⁹ Keizer 1987, 39 – 44.
- ⁶⁰ Bureau Voorlichting/Huisvesting Culemborg 1987, 37 – 38.
- ⁶¹ De Beaufort 1968, 180.
- ⁶² De Beaufort 1968, 205.

BIJLAGE: Huisbeschrijvingen

Slotstraat 10

Slotstraat 10, het Stadhouders- of Drostenhuis, is het oudste tot nu toe bekende dubbelbeukig dwarshuis en meet 12 meter diep en 18 meter breed, 3 bouwlagen en een kap met drie vloeren. De datering is gebaseerd op de afwezigheid van standvinken en de aanwezige telmerken die wijzen op een 15^e eeuwse oorsprong, en de vermelding van het pand en drost Zweder van Culemborg in leenakten van 1462. Het huis is uitwendig sober van architectuur. Beide beuken worden gedekt door zadeldaken tussen hoge trapgevels. De noordelijke beuk is iets kleiner dan de zuidelijk en draagt kanteelvormige treden. De noord-westelijke en zuid-westelijke hoeken van het huis zijn versterkt door Gobertangerstenen blokken, bij wijze van muurvertanding. De oostelijke helft van het achterhuis heeft een opkamer waaronder een overwelfde kelder ligt. Boven de opkamer was Zweder's privékapel, zoals blijkt uit een daar teruggevonden muurschildering. In de zij- en achtergevel zijn houten kruiskozijnen bewaard. Het gebruik van houten kozijnen in plaats van natuurstenen en de vlakke gevel doen het huis beter bij de Hollandse architectuur dan bij de Gelderse aansluiten. In de voorgevel zijn bij verleden restauraties zesruitsschuiframen en deuroplijsting aangebracht.

Binnen heeft het huis een samengestelde balklaag van moer- en kinderbinten op korte sleutelstukken met peerkraalprofiel. Op de verdieping worden de muren gesteund door een houtskelet, dat gebouwd is op de bakstenen begane grond. Ongelijke telmerken in het hout doen vermoeden dat het huis in fasen is opgebouwd. Aan de oostzijde van het huis bevond zich een doorgang naar het naastgelegen Slotstraat 12. De zijkamer was waarschijnlijk een keuken, getuige een waterkelder die vroeger aangesloten moet zijn geweest op een open afvoersysteem naar de grachten.

Bronnen

- *Meischke 2000, 351 – 354.*
- *De Beaufort 1968, 210.*
- *Prins-Schimmel 1984, 18 – 31.*
- *Monumentenregister Gemeente Culemborg, nr. 11589, 25/5/1989.*

Everwijnstraat 3 - 9

Everwijnstraat 3 - 9 dateert terug tot 1480, in een overdracht van Heer Jasper (de vader van Elisabeth van Culemborg) op Cornelis Berentsz. Jacob Perrenot beschrijft het huis op zijn plattegrond uit 1794 als 'huys en tuintje van Roomsche Armen'. Het kan in vroeger tijden ook gelieerd zijn geweest aan het naastgelegen klooster Mariëncroon, eveneens beschreven op betreffende plattegrond. Het huis bood onderdak aan 4 'Roomsche Armen.' In 1532 zal het afgebrand zijn, waarna het wellicht versteend teruggebouwd werd. Tot 2004 diende dit pand nog een algemeen nut als dagbesteding voor ouderen. Het is in de volksmond bekend als de Caffagne of Convanje. Tegenwoordig is er over de totale breedte van het pand een landschapsarchitect in gevestigd.

Het betreft een bakstenen dwarshuis dat ingedeeld was in vier wooncompartimenten met opslagruimte voor graan op de zolder. Oorspronkelijk lag het pand tussen twee topgevels, waarna het een schilddak kreeg. Na restauratie in 1965 is het overdekt met een schilddak tussen trapgevels aan oost- en westzijde en is de gepleisterde beganegronde gevel teruggebracht naar baksteen en voorzien van 18-ruits eeuwse schuiframen. In de gevel vinden we enkele opvallende elementen als de peerkraalprofielen bovendorpels boven de bescheiden deurportalen, 3 bakstenen kruiskozijsen op de verdieping en een kleine kaarsennis met driepas enigszins centraal in de gevel. Boven de deuren zijn geprofileerde nissen aangebracht zoals we die ook zien bij de Beyerskameren aan de Lange Nieuwstraat te Utrecht. Tevens worden de begane grond en de verdieping gescheiden door een bakstenen waterlijst met bescheiden siermetselwerk van licht schuin gemetselde en in vorm gehouwen bakstenen. Er is geen sprake van natuursteen.

Aan de achterzijde is een aanbouw geplaatst, waardoor de zuidelijke zijde van het zadeldak langer is en dieper wegloopt dan de straatkant. In de aanbouw vinden we keukentjes die de stookplaatsen en rookkanalen delen met stookplaatsen in de oude woonruimten. De keukentjes kennen, door de afloop van het dak, geen verdieping. De inwendige balklagen liggen diep in de woonruimten maar dwars op het totale dwarshuisplan en worden (op beide verdiepingen) gesteund door sleutelstukken met peerkraalprofiel, gelijk als het profiel aan de deurkalven.

Bronnen

- *De Beaufort 1968, 206.*
- *Monumentenregister Gemeente Culemborg, nr. 11534, 25/5/1989.*

Markt 1

Op de kop van de Markt staat het laat-gotische voormalige stadhuis van Culemborg, gebouwd naar plannen van Rombout II Keldermans van het bekende Keldermans bouwmeestersgeslacht uit Mechelen. Het werd gebouwd in opdracht van Elisabeth van Culemborg en haar tweede echtgenoot Anthonie van Lalaing. Van Lalaing was graaf van Hoogstraten, waar Keldermans de Catharinakerk en het raadhuis had gebouwd. Aldus verzocht Van Lalaing Keldermans om een stadhuis in Culemborg, dat werd gebouwd tussen 1534 en 1539. Voor die tijd stond er een gebouw dat bekend stond als de Lombard en waar de vrijstad destijds haar formaliteiten liet voltrekken. Van deze Lombard zijn nog bouwsporen terug te vinden in het grondplan van het huidige stadhuis.

Het gebouw is in laat-gotische stijl sterk verticaal van opzet, gebouwd op een rechthoekig grondplan van 9 x 13 meter met een arduinen bordestrap aan de zuidzijde, uitkijkend over de Markt. Het gebouw is opgetrokken uit baksteen met natuurstenen speklagen om de zeven lagen baksteen beneden en boven iets ruimer (waarschijnlijk uit spaarzaamheid). Aan de zuid- en noordzijde is het gevat tussen trapgevels en enigszins centraal op het dak siert een open dakruiter met peervormige bekroning (de Binnenpoort aan de zuidzijde van de Markt echo'end). De hoofdgevel is betrekkelijk smal. In de muurdammen lopen uitstekende overhoekse pinakels/pilatsers die in de top terugkomen. Ook zien we op de topgevel drie 'wokkel' pinakels.

Op de driehoekige uitsteeksels staan halfronde pilasters die ruimte moesten geven aan standbeelden die met ijzeren grepen aan de gevel bevestigd werden. Het is, ondanks een schilderij van Cornelis Springer die de beelden wel afbeeldt, twijfelachtig of die er ooit gestaan hebben. Een opmeting van Springer laat de beelden niet zien. Mochten ze er ooit wel gestaan hebben, dan zijn ze waarschijnlijk door Floris I tijdens de beeldenstorm in 1566 verwijderd. De gevel is voorts voorzien van rijen natuurstenen kruiskozijnen met driepas-achtige bovenlichten die op elk van de drie bevensterde verdiepingen (de begane grond uitgezonderd) een ander ontwerp hebben. Op de zolderverdieping zit een rond venster. De gevel is voorzien van enkele sierankers.

De Burgerzaal op de eerste verdieping, boven de overkluide kelder die als vleeshal diende, herbergde de vierschaar waar recht werd gesproken en veroordelingen werden voltrokken, waarbij de luiken van het stadhuis opengezet werden zodat het volk getuige kon zijn. Bij restauratie in de jaren '40 is het achtergelegen laat-middeleeuwse woonhuis bijgetrokken vanwege ruimtegebrek.

Bronnen

- *Van Mosselveld 1987, 99.*
- *De Beaufort 1968, 161 – 166.*
- *Monumentenregister Gemeente Culemborg, nr. 11556, 25/5/1989.*
- *Opmeting Springer 1870; schilderij Springer 1860. (<http://www.archieven.nl>)*

Achterstraat 38

Op de hoek Achterstraat / Binnenmolenstraat staat het voormalig bakstenen dwarshuis De Fonteyn, bekend als het Jan van Riebeeckhuis. Dit huis heeft qua grondplan wat weg van het Drostenhuis, daar het eveneens van oorsprong een tweebeukig dwarshuis was, waarvan de achterste beuk kleiner is dan de voorste. De tegenwoordige voorgevel, aan de Achterstraat, is bij restauratie in de jaren '60 door C.W. Royaards uit Schoorl in 17^e eeuwse Dordtse stijl teruggebracht, met korfbogen, vensterprofileringen en siermetselwerk in de boogtrommels. Dat is gebaseerd op de korfbogen op de eerste verdieping en de sporen daarvan op de begane grond. De noordgevel is nog opgetrokken uit secundair gebruikte mopsteen, waarbij sporen zijn van een kaarsennis en een deur. De stenen zijn onregelmatig gelegd, over het algemeen in een ruw staand-/kruisverband, maar door secundair gebruik niet in een specifiek verband gelegd. De achtergevel is 'netter' gelegd in een duidelijk kruisverband.

De vensters zijn aan de buitenkant voorzien van korfbogen en met siermetselwerk gevulde boogtrommels, met uitzondering van de middelste en rechtse van de begane grond, waarin het reguliere metselwerk doorloopt. De rechtse korfboog is ongeveer 250 centimeter breed, terwijl de middelste en de linkse 175 centimeter breed zijn. Op de verdieping zijn de vensternissen geprofileerd, evenals de korfboog. De vensters hebben kruiskozijsen, verdeeld in luiken en bovenlicht. Het bovenlicht bestaat uit 2 x 9-ruits vensters (3x3), de luikvensters uit 2 x 12-ruits (3x4). Op de tweede verdieping zijn twee smallere, geprofileerde vensternissen met luiken en dichte bovenlichten. Ook hier zitten 2 12-ruits vensters in. De derde verdieping kent 1 geprofileerde vensternis met gesloten luiken.

Aan de achterzijde van het pand is een keukentje met overwelfde kelder en daarboven een opkamer gebouwd. De kelder komt met een getralied venster op straatniveau uit op de Binnenmolenstraat. In de keuken liggen plavuizen in rood en blauw. In het voorhuis liggen rode plavuizen en een haard tegen de westzijde. In de linkerhoek staat een houten spiltrap. Het relatief hoge plafond op samengestelde balklaag met peerkralen was oorspronkelijk de totale éénlagige bouwhoogte. De kleinere zijbeuk (huidig nummer 36) heeft een lager plafond met samengestelde balklaag en sleutelstukken en blauwe plavuizen onder een iets van het voorhuis afwijkende diagonale hoek.

Houten kozijnen in de vensters zijn nieuw, in Lodewijkstijl: vele kleine ruitjes. Beneden voor bestaan de vensters uit 12-ruits vensters met 8-ruits bovenlicht (4 breed) (evenals in de zijgevel). Op de verdieping 9-ruits dubbele bovenlichten en 12-ruits dubbele vensters in een houten kruiskozijn. Op de 2e verdieping nogmaals 12-ruits dubbele vensters in twee kruiskozijnen met dichte bovenlichten en helemaal bovenin een kozijn met dichte luiken. De opkamer heeft aan de zijgevel een 6-ruits venster en bovenlicht, en de gewelfde kelder een 6-ruits geboogd kelderraam.

Bronnen

- *De Beaufort 1968, 203 – 205.*
- *Beltjes 1991, 12 – 16.*
- *Monumentenregister Gemeente Culemborg, nr. 11528, 25/5/1989.*

Grote Kerkstraat 11+11a

Aan de zuidzijde van de Grote of Barbarakerk staat een bakstenen dwarsgeplaatst zaalhuis met mergel speklagen, van één bouwlaag hoog. Dit was de pastorie en dekenij bij de Grote Kerk. Bij restauratie in de jaren '80 is het huis teruggebracht naar de originele eenduidige vorm die het gehad moet hebben voor verbouwingen die het dwarshuis hebben opgedeeld in twee afzonderlijke adressen. Bij die restauratie is de oostelijke gevelstijl, die als meest oorspronkelijk wordt beschouwd gezien het spitsboogvenster met natuurstenen gevelsteen en jaartal (1553), doorgetrokken over de gehele breedte. Waarschijnlijk gaat de geschiedenis van de oudste vorm van het huis terug tot in ieder geval 1421. Na een brand kan het huis zijn versteend.

Vóór 1900 moet het huis verbouwd zijn tot pakhuis en woonhuisgedeelte, waarbij een groot deel van de bakstenen gevel is uitgedaan om plaats te maken voor een grote toegang. Het is ook een brouwerij geweest. Achter het huis staat een achterhuis dat een bedrijfsgerelateerde functie had. Bij de restauratie is rekening gehouden met de oorspronkelijke hoogte en is een vloer gelegd iets onder de daklijst, waarbij dakkapellen zijn aangebracht. In zijn oorspronkelijke vorm moet het huis een dergelijke indeling hebben gekend, waarbij de zolderverdieping dienst deed als slaapvertrek. Op straatniveau heeft het huis 2 bescheiden ingangen (11 en 11a) en een wat onregelmatig aandoende gevelgeleding. Het spitsboogvenster met sluitsteen is behouden gebleven en aan de vernieuwde westzijde gecombineerd met een symmetrisch aangebracht nieuw venster. Ontbrekende geveldelen zijn opnieuw ingemetseld met oude baksteen.

Binnen ligt een samengestelde balklaag met peerkralen. Aan de oostzijde zijn sporen van een rookkanaal. Voorts zijn er geen extra ruimten aangebracht in de oorspronkelijke zaal, dan pas bij verbouwing tot bedrijfspand.

Bronnen

- *De Beaufort 1968, 207.*
- *Bureau Voorlichting/Huisvesting Culemborg 1987, 36 – 44.*
- *Keizer 1987, 39 – 44.*
- *Monumentenregister Gemeente Culemborg, nr. 11540, 22/12/1992.*

Toelichting bij afbeeldingen

1. De huidige kadastrale situatie met de kadastrale minuutplan van 1826, de stadsplattegrond van Jacob Perrenot uit 1760 en de kaart van Jacob van Deventer uit 1559 ingetekend.
2. Een gedeelte van de lijst met Rijksmonumenten, enkel de objecten van rond en voor 1600.
3. De kadastrale kaart van Culemborg met enkele panden ingekleurd. De besproken panden zijn aangegeven.
4. De ontwikkeling van het stadsgezicht sinds 1330.
5. De plattegrond van Jacob van Deventer uit 1559.
6. De plattegrond van Joan Blaeu uit 1649.
7. Een uitsnede van Blaeu's *Theatrum Orbis Terrarum* uit 1645 waarop de Steenwaard afgebeeld staat als behorende tot de buurtschap Goilberdingen.
8. Het Drostehuis, Slotstraat 10, op een foto van fotograaf Bickhoff uit 1908.
9. Opmeting van de oorspronkelijke toestand van Slotstraat 10, uit *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, 1968.
10. De Caffagne, Everwijnstraat 3 – 9, op een oude foto van Bickhoff en een foto van de huidige situatie.
11. Opmeting van Everwijnstraat 3 – 9, uit *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, 1968.
12. Opmerkelijk elementen van Everwijnstraat 3 – 9: de driepas in de gevel en het kruiskozijn.
13. Renaissancistische markthuisgevels van rond 1550. De rechter, Markt 11, staat er nog.
14. Doorsnede van Markt 44: een typisch Culeborgs markthuis.
15. Het Culeborgs stadhuis. Links op een schilderij van Cornelis Springer, met (geïmproviseerde) beelden op de gevel. Rechts een oude foto van Bickhoff, zonder beelden.
16. Opmeting van het stadhuis. *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, 1968.
17. De Fonteyn, Achterstraat 38, op een oude foto van Bickhoff en een foto van de huidige situatie.
18. Opmeting van Achterstraat 38 en 36. *De Nederlandse monumenten van geschiedenis en kunst*, 1968.
19. De Dekenij, Grote Kerkstraat 11 + 11a, op een oude foto en een foto van de huidige situatie.
20. Opmeting van Grote Kerkstraat 11 + 11a.
21. Schilderij, links, van J.W. Elink-Sterk (1850) van houten gevels aan de Binnenpoort en rechts de voorgevel van Slotstraat 2a met overkraging.
22. De enige resterende muur van de Jeruzalemkapel, aan de achterkant van Zandstraat 23, en rechts het spitsboograam met gevelsteen met het jaartal 1553.
23. Vergelijkingen van metselwerk.
24. Zandstraat 9 en 23 met natuurstenen details en korfbogen.
25. Kaart met handelsroutes in de late middeleeuwen. Gebaseerd op Janse 1991 en Van Tussenbroek 2001.